

זמנו, מקומו ותפוצתו של מדרש במדבר רבה

חנואל מאק

מדרש במדבר רבה כולו גדול הוא למדי, ואף כי מספר פרשיותיו הכולל הוא קטן — 23 בלבד,¹ — הנה רובן ארוכות, ואחדות מהן ארוכות מאוד. חלק מן החומר שבכתבי-היד לא הגיע אל הדפוס, ולכן למעשה גדול המדרש מכפי שהוא לפנינו; במיוחד ניכר החסר שבדפוסים בפרשה א.

המעין במדרש במ"ר כפי שהוא בידינו לא יוכל שלא להבחין בדיספרופורציה שבין ממדי המדרש לשתי הפרשיות הראשונות, במדבר ונשוא, התופס כ-73% מכלל הספר,² לבין ממדי המדרש ליתר הפרשיות, בהעלותך—מסעי. חלוקת פרשיות המדרש לפי פרשיות השבוע בבמ"ר היא כדלהלן: במדבר — 5 פרשיות; נשוא — 9; שלח — 2; יתר שבע הפרשיות — אחת לכל אחת.³ לא רק הממדים השונים מבדילים בין שני חלקי המדרש.

חלקן השני של במ"ר הוא בעיקרו מדרש תנחומא לפרשיות בהעלותך—מסעי. הוא נבדל ממהדורות תנחומא המוכרות לפרשיות אלו רק במקומות מעטים. הבדל עיקרי בין תנחומא לרבה הוא התוספות שבאו ברבה ואינן בתנחומא לפרשיות קורח ובלק; הללו פורטו בידי ח' אלבק בהערותיו והשלמותיו ל'הדרשות בישראל' של ל'

1 לשם השוואה: מספר פרשיותיו של בראשית רבה הוא 100 (וראה דברי ח' אלבק בדבר המספרים השונים בכתבי-היד השונים, מבוא לבראשית רבה במהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 96–102). מספר הפרשיות בשמות רבה הוא 52, בוויקרא רבה 37 ובדברים רבה 11 (פרשת מדרש לכל אחת מפרשיות השבוע על פי המנהג הבבלי, הרוֹנֶן).

2 החישוב נעשה על ידי ספירת השורות במהדורת הדפוס הרווחת, וילנא תרמ"ז.

3 בכ"י אוקספורד 2335 רוכזו שתי הפרשיות של שלח באחת, ומספר הפרשיות הכולל של במ"ר בכתב-יד זה הוא אפוא עשרים ושתיים.

4 תנחומא הנדפס (לראשונה בקושטא בשנת רפ"ב) ותנחומא בוכר ('הקדום והישן', כפי שמכנה אותו המהדיר) אינם שונים בהרבה בספר במדבר, כפי שהראה ש' בוכר במבוא שלו למהדורתו, פרק ד, עמ' 24.

צונץ.⁵ לעתים שונה סדרן של כמה יחידות מדרשיות בתוך הפרשיות בין רבה לתנחומא, אלא שהבדלים כאלה נמצאים גם בין מהדורות תנחומא השונות (שבכתבי־היד ושכדפוסים). יימצאו גם הבדלי נוסח מסוימים בין רבה לתנחומא;⁶ אך כל אלה אינם משנים את הקביעה, כי מדרש במדבר רבה לפרשיות בהעלותך–מסעי (להלן במ"ר ח"ב) אינו אלא מדרש תנחומא לאותן פרשיות.

חלקו הראשון של במדבר רבה (להלן במ"ר ח"א) בנוי במידה רבה על מדרש תנחומא, אך בשום פנים אין לראות את תנחומא כמקורו הבלעדי של במ"ר ח"א, ובמיוחד לא של המדרש לפרשת נשוא. כבר ציין צונץ, כי 'זרם הגדות חדשות כאילו בולע את המדרש ששימש יסוד לעיבוד החלק הזה... במידה גדולה כזו עד שקשה לייחס למחבר של חלק זה את חיבורו של החלק השני של במ"ר'.⁷

ככל הידוע, הראשון שציין את ההבדל בין שני חלקיו של במ"ר בבירור, ועמד על טיבו התנחומאי של החלק השני היה ר' מאיר ב"ר שמואל בנבישתי, בעל החיבור 'אות אמת' מן המאה ה־16.⁸ כפי שיתברר להלן, מקובלת הבחנה זו על כל העוסקים בנושא מאז ועד היום; אלא שלא ברור מתי והיכן נוצר במ"ר השלם כפי שהוא לפנינו, ומה היא דרך יצירתו של החיבור השלם: האם מחבר במ"ר ח"א הוא שאיחד את שני החלקים לספר שלם, או שעורך מאוחר איחד את שני החלקים, לאחר שמצאם בנפרד. ואולי נוצר הספר השלם בדרך אחרת.⁹

מקורותיו של במ"ר ח"א רבים ומגוונים הם. בצד המקורות הקלאסיים שבהם עושים המדרשים שימוש יש לציין כאן את התלמוד הבבלי; במ"ר הוא היחיד בין מדרשי רבה לתורה המשתמש בתלמוד הבבלי בשיטתיות ולא רק בתלמוד כי אם גם

5 ל' צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים 1974, פרק 14, עמ' 126 והערה 71. ויש לציין, כי בכמ"ר נמצאים קטעי מדרש נוספים שאינם במהדורות מדרש תנחומא שכדפוס, ואלה נמצאים בכתבי־יד של תנחומא שטרם ראו אור. על רובם עמד ש' בוכר בהערותיו במהדורת תנחומא 'הקדום והישן' שלו. הערות אלו פוזרות בכמה מקומות במהדורת בוכר.

6 הבדל נוסף: במכ"ר נעדר החלק האחרון של תנחומא קורח (פסקה יב, החל במנצפ"ך ועד סוף הפרשה). אלא שחומר זה אינו חלק אורגאני של מדרש תנחומא, כפי שצינו מרפסיו וכפי שציין בוכר במהדורתו.

7 צונץ, שם.

8 אות אמת הוא קובץ הגהות והערות למדרשים השונים. נדפס לראשונה בשאלוניקי בשנת רכ"ה (1565). המחבר כותב דברים מפורשים בעניין זה בדבריו על מדרש תנחומא: 'ובמדרש ר' תנחומא ז"ל מפרשת בהעלותך עד ספר אלה הדברים מי שיספק באיזה ענין יוכל לבקשו ברבה משום שמפרשה זו הנזכרת עד סוף ספר זה דבמדבר סיני שני מדרשים אלה הם שוים כמעט מזעיר שינוי...'. הדברים מופיעים בכרך א, דף א סוף ע"ב במהדורת שאלוניקי. המחבר רומז לעניין זה גם בהערותיו לבמ"ר פרשת קורח.

9 השאלה הסבוכה של עריכת מדרש במדבר רבה אינה עניין לכאן; הדברים יורחבו במקום אחר.

בכמה מקורות בתורתלמודיים עשה במ"ר ח"א שימוש; ואמנם אפשר להראות השפעות של כמה חיבורים מתקופת הגאונים על במ"ר ח"א.¹⁰ החשוב ביותר מבין המקורות המאוחרים של במ"ר הוא מדרשו של ר' משה הדרשן מנרבונא. כמה מן החוקרים ציינו את הקשר שבין במ"ר ובין ר' משה הדרשן. חלוקת הדעות בדבר טיבו המדויק של הקשר. יש הרואים בר' משה הדרשן את 'מסדר' המדרש,¹¹ אך מתקבל יותר על הדעת כי במ"ר ח"א נערך בידי אדם אחר על פי ספרו של הדרשן.¹² אין עוררין על כך, שחומר רב ממדרשו של ר' משה הדרשן משוקע בבמ"ר.

ידעותינו על חכם זה מועטות הן ואינן ודאיות, אבל אין ספק שהוא חי במאה ה-11¹³ בפירובנס. רש"י מצטט לא מעט את ר"מ הדרשן בפירושו לתורה,¹⁴ ור' נתן בעל הערוך מזכירו בכמה מקומות בתור רבו שלו.¹⁵ ברבים מהציטטים הוא נזכר כר' משה הדרשן מנרבונא. פעם אחת מזכיר אותו רש"י כר' משה הדרשן מטלושא.¹⁶ קטעים מיצירתו של ר' משה הדרשן מובאים גם בחיבורים מאוחרים מן המאה ה-11. הבולטים שבהם: Pugio Fidei — ספרו הפלומסוי של הנזיר הדומיניקני ריימונרוס מרטיני, שחי ופעל בספרד במאה ה-13, וכן 'ישועות משיחו' — חיבורו של דון יצחק אברנאל אשר נערך בראשית המאה ה-16. על סמך האמור נוכל לקבוע, כי במד"ר ח"א אינו מוקדם לזמנו של ר' משה הדרשן מנרבונא.

אי-הבהירות באשר לחלקו של ר' משה הדרשן בבמ"ר ח"א אינה מאפשרת לתחום את זמנו של המדרש באופן מדויק יותר. ברור שלדעת הסבורים, כי ר' משה הדרשן הוא עורך במ"ר ח"א, זמנו של המדרש הוא זמנו של העורך. אבל נראים יותר

- 10 בעניין זה אני מקווה להרחיב במקום אחר.
- 11 הפרשן ר' דוד לוריא (הרד"ל, 1798–1855) מכנה בכמה מקומות את ר' משה הדרשן 'מסדר המדרש'; ראה לדוגמה פירושו לבמ"ר יד, א, סימון (ב).
- 12 ח' אלבק פותח את מבואו לבראשית רבתי (עמ' 14) בדיון על ר' משה הדרשן ומדרשו. לדבריו 'הסדרים במדבר נחשבו ברבה מלוקטים מספרו של ר"מ הדרשן אבל אין לומר שהוא עצמו סדרם'.
- 13 אלבק קובע בפשטות, בראש המבוא, שר"מ הדרשן חי בשנת ד"א ת"ת בערך, היינו במחצית הראשונה של המאה ה-11.
- 14 אברהם אפשטיין ערך רשימה של הבאות מדברי ר' משה הדרשן בספרות היהודית של ימי הביניים, ואצל רש"י בכלל זה. ראה מאמרו 'ר' משה הדרשן מנרבונא' בקובץ כתבי אברהם אפשטיין, א, ירושלים תש"ז, עמ' ריג–רמד. וראה עוד הערות 37, 40 להלן. רשימתו של אפשטיין טעונה תיקונים והשלמות.
- 15 ראה מבואו של א' קאהוט לערוך השלם, עמ' XV אות מ', ערך ר' משה הדרשן.
- 16 רש"י לדברים לב, כד. וראה דבריו של א' ברלינר בפירושו 'זכור לאברהם' על רש"י לתורה במקום זה. וראה עוד דבריו במאמרו 'לתולדות פרושי רש"י' בתוך: א' ברלינר, כתבים נבחרים, ב, ירושלים תש"ט, עמ' 208. מן המקורות שהביא נראה, שדברי רש"י במקום זה לקוחים מר' יהודה בנו של ר' משה הדרשן.

דברי האומרים, כי במדבר רבה אמנם מכיל חומר רב משל ר' משה הדרשן, אך אין לזהות את האיש עם עורך הספר; ואם כן במ"ר אינו קודם למחצית המאה ה-11, ואפשר שהוא אף מאוחר ממנה.

עוד יש להעיר, שאף כי שמו של ר' משה הדרשן אינו עולה הרבה בכתביהם של בני זמנו, בכל זאת יש לשער, כי אילו היה הוא ידוע כעורכו של במ"ר היה הדבר בא לידי ביטוי בכתביהם של בני הדורות ההם. במיוחד נכון הדבר לגבי רש"י: הוא המביא לא מעט דברים משל ר' משה הדרשן, ובהם גם כאלה שהובאו בבמ"ר ח"א גופו,¹⁷ אך אינו יודע דבר על במדבר רבה.

*

מדרש במדבר רבה אינו נזכר בשום מקום לפני המאה ה-13.¹⁸ לראשונה הוא נזכר ומצוטט בכתביהם של ר' יהודה בן יקר (=ריב"ן), ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה — כולם בני אותו דור בערך, וכולם עברו לגירונה שבקטלוניה בזמן כלשהו בראשית המאה ה-13. מבין השלושה מרבה במיוחד ר' יהודה בן יקר לצטט את במ"ר, ובדרך כלל ניתן לזהות את ציטטיו בבמ"ר כפי שהוא לפנינו.

חשיבות רבה נודעת לציטטים מדברי הראשונים כעדי נוסח של המדרש, אך כאן נתייחס רק לחשיבותם של הציטטים בתור עדי תפוצה.

ר' יהודה בן יקר נודע בעיקר כרבו המובהק של הרמב"ן. קשה לקבוע בדיוק את זמנו, את מקומותיו ואת תולדות חייו של ר' יהודה בן יקר. שם אביו אפשר שהוא רומז למוצא אשכנזי.¹⁹ הוא עצמו היה תלמידו של ר' יצחק בן אברהם (הריצב"א), מבעלי התוספות בצרפת, שנפטר כנראה בשנת 1199 או 1210.²⁰ אחר שלמד בצרפת

17 במיוחד מצויים הם בפירוש רש"י לקרבנות הנשיאים בחנוכת המזבח, במדבר ז.

18 צונץ (הדרשות בישראל [לעיל הערה 5], סוף פרק יד) כותב, כי 'הכתבים מן המאה הי"ג מזכירים לראשונה את במדבר רבה', ובהערה הוא מציין את הרמב"ן כראשון המשתמשים בו. אבל צונץ לא דייק, שכן במ"ר נזכר ומצוטט כבר לפני הרמב"ן, כפי שיחברר להלן.

19 השם יקר היה מוכר למדי באשכנז בימי הביניים. לדרגמה, בספר מעשה הגאונים, עמ' 55, נזכר ר' דוד בן יקר כאחד 'המיושבים', כפי הנראה ממגנצא (אם כי גם ייתכן שהוא וחבריו הם אנשי ארלד; ראה אפשטיין, שם, הערה נט). ידוע יותר הוא ר' יעקב בן יקר, תלמידו של רגמ"ה ורבו הזקן של רש"י, שחי בוורמזא במאה ה-11. באותה עת חי במגנצא ר' יקר, אחד מבני ר' מכיר ומבעלי 'מעשה המכיר'. על ר' יקר בן מכיר ראה א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, לפי מפתח השמות. במאה ה-12 נודע בצרפת ר' יצחק בן יקר. ראה בערכו באנציקלופדיה *Judaica*, כרך 9, טור 34. עוד נציין חכם בשם ר' יקר הלוי הנזכר בספר האסופות. חכם ידוע אחר הוא ר' אלחנן יצחק בן יקר. ראה עליו א"א אורבך, בעלי התוספות², ירושלים תש"א, ח"א, עמ' 237. אפשר שאדם זה היה אחיו של ר' יהודה בן יקר.

20 על תאריך פטירתו של הריצב"א ראה: אורבך, שם, עמ' 270–271 והערות 47*, 47.

עבר ר' יהודה בן יקר לקטלוניה ושם למד הרמב"ן תורה מפיו בתחילת המאה הי"ג. בתקופה זו בערך פועלים בגירונה המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל.

הרמב"ן מזכיר את ר' יהודה בברכת החיים בחידושי למסכת בבא בתרא (לדף לו ע"ב ולדף קיג ע"ב). במקום אחר, אף הוא בחידושי סדר נזיקין,²¹ רומז הרמב"ן לשנת הכתיבה — לפני דתתקפ"ג (1222/23); ואם כן לא רחוק הוא לשער, כי גם חידושי בבא בתרא נכתבו סמוך לאותה שנה, ולפי זה לא קדמה פטירת ריב"י לשנה זו.²² מאידך גיסא טוען ש' ירושלמי, מהדיר פירוש התפילות והברכות, כי ריב"י נפטר בין השנים 1205–1218; אלא שראיותיו אינן משכנעות.²³

ר' יהודה בן יקר רואה עצמו צרפתי גם בשבתו על אדמת קטלוניה, והדבר בא לידי ביטוי בדבריו בכמה מקומות. לדוגמה, בפירושי לתפילת מוסף של שבת²⁴ הוא כותב: 'וכך אנו אומרים תְּקַנֵּךְ שבת בכל ארץ צרפת וכותבין אותו בק'... ובספרד נוהגין אותו בכ', תְּפִינֵךְ שבת'. גם במקומות אחרים הוא מזכיר את מנהגי צרפת ואשכנז ברוח דומה. ואף על פי כן אין הוא מזכיר את במ"ר בהקשר צרפתי כלשהו, ואין כל סיבה לחשוב שהוא הכיר את במ"ר בטרם בא לקטלוניה.

שני חיבורים ודאיים כתב ר' יהודה בן יקר: פירושו לתלמוד הירושלמי, שלא הגיע לידינו,²⁵ ופירוש התפילות והברכות. החיבור השני מקיף את כל תפילות השנה,

21 בחידושי למסכת עבודה זרה, דף ט. יש לציין עוד, כי בעל 'ספר הקבלה', הוא ר' אברהם ב"ר שלמה, מוסר (בשנת 1510), שהרמב"ן כתב את ספריו בשנת תתקע"א, (11–1210). על פי זה החל הרמב"ן לפרסם את כתביו כשהיה בן 16–17 שנה.

22 ר' יהודה מרבה להזכיר את הרמב"ם בפירוש התפילות והברכות שלו, ולרוב הוא מזכירו כ'ריבנו משה' סתם. רק במספר קטן של מקומות, ורובם המכריע (אך לא כולם) בסוף הספר, הוא מזכיר את רמב"ם בברכת המתים. ואם יש ממש בהבחנה זו, הרי שהפירוש נכתב סמוך לסוף שנת 1204, היא שנת פטירתו של הרמב"ם, לפני ולאחריה. ניכרת עקיבות כמעט מלאה בין שני כתבי היד העיקריים של הפירוש בהוספת ברכת המתים לשמו של הרמב"ם. ואף על פי כן אין זו ראיה מכרעת.

23 הנושא נדון משום-מה דווקא במבוא לחלק השני של הספר, עמ' ד. ירושלמי מזכיר תעודה משנת תתקס"ה (?) (1204/05), שעליה חתום ר' אברהם ב"ר יהודה נרבוני ש"ץ, וכנגדה תעודה משנת תתקע"ח (1217/18) שעליה חתום ר' אברהם ב"ר יהודה זצ"ל, ולדברי ירושלמי החותם הוא בנו של ריב"י. הרי שבין השנים הללו נפטר ריב"י. אבל אין כל ודאות בדבר זהותו של החותם על התעודות הללו. ומכל מקום, לפי זה נפטר ריב"י בין השנים אחת-עשרה ועשרים וארבע לחיי הרמב"ן (הרמב"ן נולד, כנראה, בשנת 1194). קשה הדבר להלמו, כיוון שהרמב"ן רואה עצמו כתלמיד מובהק של ריב"י, וקרוב לוודאי שהוא למד לפני רבו זה גם אחר השנים שצוינו.

24 מהד' ירושלמי, ח"א, עמ' קי. וראה הערה 238 שם.

25 חיבור זה נזכר בשו"ת הרשב"א (ח"א, סימן תקנא), וכן בפירושו של רשב"ץ דוראן למסכת אבות, 'מגן אבות' (פרק ד משנה יא, בעניין כינויו של ר' יוחנן הסנדלר). גם ר' יהודה בן יקר עצמו בפירוש התפילות מזכיר את פירושו לירושלמי, וכן נרמז דבר החיבור בפירוש הרמב"ן לבבא בתרא דף לו. החיבור היה ידוע לחיד"א: הוא הזכירו ב'שם הגדולים' 'מערכת ספרים', ערך תלמוד ירושלמי.

ונלווה אליו פירוש ההגדה של פסח. בתוך הפירוש משוקעים מנהגי תפילה שונים, רובם משל צרפת וספרד, ובעיקר דברי חז"ל, שאותם מביא המחבר כמקור לקטעי תפילה שונים וכסימוכין לפרשנותו. הדרך שבה הוא משתמש בבמ"ר מלמדת, כי הוא רואה את במ"ר כספר משל חז"ל, ואין שום סימן של הסתייגות מצדו באשר לטיבו של ספר זה. נראה שבזמנו ובמקומו של ריב"י ראו את במ"ר כמדרש קדום, ולא הבחינו בינו ובין המדרשים העתיקים. כך נראים הדברים גם בכתביהם של מחברים אחרים מימי הביניים.

ר' יהודה בן יקר מזכיר את במ"ר בשמו ומצטט מתוכו למעלה מעשרים פעם.²⁶ שתי מובאות מתייחסות לחלק השני של במדבר רבה, ומסתבר שלעיני ריב"י היה במ"ר מורכב משני חלקיו וכולו נתכנה בשם אחד, כבימינו.

גם דברי ימיהם של ר' עזרא ור' עזריאל, מראשוני המקובלים, אינם ידועים כל צורכם. תולדותיהם ויצירתם זכו להתגלות ולהתברר בעיקר הודות לעבודותיהם של גרשם שלום,²⁷ ישעיה תשבי,²⁸ אפרים גוטליכ²⁹ וחוקרים אחרים בני דורנו. בטרם נתפרסמו המחקרים על הקבלה וראשוניה בשנות הארבעים למאה זו, שררה אי-בהירות באשר לתולדות המקובלים הראשונים וליצירתם.

ר' עזרא בן שלמה ור' עזריאל היו תלמידי ר' יצחק סגי נהור בן הראב"ד (בעל ההשגות) בפרובנס, עברו לגירונה שבקטלוניה בחלק הראשון של המאה ה-13, ועמדו שם במרכזו של חוג המקובלים. לא ניתן לברר את הזמן המדויק של הגירה זו, ואף לא את הזמנים המדויקים של חיבוריהם השונים. ר' עזרא נפטר בשנת ד"א תתקצ"ח (1237/38) או בשנת ה"א ה' (1244/45).³⁰ ר' עזריאל היה צעיר ממנו לימים, ואפשר שהיה אחיו (כדעת ג' שלום)³¹ או חתנו (כדעת תשבי).³²

26 מורי פרוף' יעקב זוסמן הוא שהעמידני לראשונה על חשיבותו של ר' יהודה בן יקר לחקר מדרש במדבר רבה, ואני שמח לנצל הזדמנות זו כדי להודות לו.

27 ג' שלום, 'שרידים חדשים מכתבי ר' עזריאל מגירונה', בתוך: ספר הזכרון לגולאק ולקליין, ירושלים תש"ב, עמ' 201–222; הנ"ל, 'תעודה חדשה לתולדות ראשית הקבלה', ספר ביאליק (בעריכת י' פיכמן), תל אביב תרצ"ד, עמ' 141–162.

28 ראה מאמריו של י' תשבי: 'המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל ומקומם בחוג גירונה', ציון טו (תש"ד), עמ' 178–185; 'כתבי המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה', סיני ח (תש"ה), עמ' קנט–קעח; 'אגדה וקבלה בפרושי האגדות של ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה', ספר זלוטניק–אבידע, ירושלים תש"י, עמ' 170–174. שלושת המאמרים נדפסו שוב בקובץ חקרי קבלה ושלוחותיה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 3–10, 11–30, 41–35.

29 א' גוטליב, 'ר' עזרא בן שלמה', מחקרים בספרות הקבלה, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב תשל"ו, עמ' 565–566.

30 שלום, תעודה (לעיל הערה 27); ותשבי, המקובלים (לעיל הערה 28) עמ' 178.

31 שלום, שרידים (לעיל הערה 27), עמ' 201–203.

32 ראה ביקורתו של תשבי על השערה זו של שלום ודעתו שלו באותו עניין: המקובלים, עמ' 179–180.

בפירוש האגדות³³ מזכיר ר' עזריאל את במדבר רבה בשמו בארבעה מקומות, ובכולם הוא מצטט מתוכו; ועוד הוא מצטט במ"ר לפחות בשני מקומות ודאיים נוספים. שלושה מן הציטטים הם מפרשה ב, אחד מפרשה יג, אחד מפרשה טו ואחד מפרשה כ. הווי אומר, גם מחבר זה מכיר את במ"ר במתכונתו השלמה.

פירוש האגדות לר' עזריאל מבוסס בעיקרו על פירושי האגדות לר' עזרא; ר' עזריאל הרחיבם ועיבדם על פי דרכו. מבדיקת כתבי-היד של פירושי ר' עזרא מתברר, שכבר הוא מזכיר את במ"ר בשמו ומצטט מתוכו בלשונו. גם הוא מצטט בשם במ"ר משני חלקי הספר, וגם הוא רואה אותו כחיבור משל חז"ל: בפירוש שיר השירים שלו כותב ר' עזרא על 'מרכבו ארגמן' (שיה"ש ג, י) '... וכן אמרו חז"ל במדרש במדבר סיני רבה'. נראה שבחיבור זה אין ר' עזרא מצטט את במ"ר, אבל הוא מזכירו בשמו; ואם כי דבריו על 'ודגלו עלי אהבה' (שיה"ש ב, ד) מזכירים מאוד את במ"ר ב, י, ייתכן שר' עזרא משתמש במקורות קדומים אחרים.³⁴ דברים דומים לאלה של ר' עזרא באותו עניין מביא גם הרמב"ן, והוא מציין עליהם: 'עוד ראיתי במדרש'.³⁵

מבחינת זמן הפעילות ואזור הפעילות בתקופת חייהם המאוחרת אין הבדל משמעותי בין ר' יהודה בן יקר לבין ראשוני המקובלים. לעומת זאת אין ידוע בתולדות חייהם של ראשונים אלו על פרק חיים כלשהו באשכנז; ויש להניח, כי הם הכירו את במ"ר בפרובנס או בקטלוניה בראשית המאה ה-13 או בסוף המאה ה-12. על פי האמור ברור, שזמן עריכתו של במ"ר אינו מאוחר מתחילת המאה ה-13. יש לשער, כי המדרש נתחבר בפועל לפחות כמה עשרות שנים קודם לכן; שכן החכמים הנזכרים רואים בו מדרש חז"ל לכל דבר, ואין לשער כי ספר שאך זה נתחבר יכול היה לרכוש לעצמו מעמד כה נכבד בזמן כה קצר. וכאמור, חכמי המאה ה-13 מתייחסים אל במ"ר בשלמותו.

*

על סמך השיקולים שהועלו עד כה נוכל לקבוע, כי במ"ר אינו מוקדם לאמצע המאה ה-11 ואינו מאוחר לעשורים האחרונים של המאה ה-12. שיקולים אלו לא התייחסו לגופו של המדרש, אלא למקורות שמחוצה לו. אבל נראה שניתן להוסיף על האמור דבר מן המדרש גופו.

לנגד עיניו של בעל במ"ר עמדו המדרשים הקלאסיים של בעלי האגדה הקדומים; והוא השתדל, ואף הצליח, ליצור מדרש דמוי-קלאסי. הדבר מתבטא בתכונות שונות

33 פרוש האגדות לר' עזריאל מגירונה, מהדורת י' תשבי, ירושלים תשמ"ג. על חלקו של ר' עזרא בספר ראה דברי תשבי בהקדמה, עמ' 9.

34 במקום זה אפשר שהוא מצטט קטע מתוך במ"ר שהיה לפניו ואינו לפנינו. מתוך השוואת כתביהם של מחברים שונים עם במ"ר שלנו ברור, שבמ"ר המלא מכיל חומר שאינו לפנינו.

35 בפירושו לבמדבר ב, ב.

של המדרש אשר לא נידרש להן כאן, ובין השאר בנטייתו הקבועה להעלים סימנים כלשהם הנוגעים למציאות החיים בזמנו ובמקומו; ואכן מעטים מאוד הם הסימנים מסוג זה שניתן לאתרם בבמ"ר.

אחד מאלה הוא הקטע שלהלן, הלקוח מפרשה יג, פסקה ב (במהדורת וילנא דף נא ע"א, שורות 21–38).

הקטע עוסק בפסוקי שיר השירים ד. טז – ה, א, והוא משתלב בדרשות סביב אותם פסוקים אשר הובאו לפניו ממקורות שונים. לקטע הנדון עצמו לא מצאנו כל מקור קדום; הוא לקוח כנראה מקובץ דרשות בלתי מוכר שהיה בידי עורך המדרש – אולי דרשותיו של העורך עצמו. נביא כאן מעט מדברי במ"ר באותו קטע:

באתי לגני אחותי כלה, אריתי מורי עם בשמי, אכלתי יערי עם דבשי... אכלו רעים... אחותי – שנתאחו לי בגלות; כלה – שנתכלו בגלות, כמה דתימא 'כי עליך הורגנו כל היום' וגו' (תהלים מד, כג); אריתי מורי עם בשמי – שנתמררו בגלות והיו מבשמים עצמם בקידוש שם שמים...; אכלתי יערי עם דבשי – לפי שהערו ישראל נפשם למיתה בגלות, כמ"ד 'תחת אשר הערה למות נפשו' (ישעיהו נג, יב)... והיו עוסקים בתורה המתוקה מדבש³⁶...; אכלו רעים – אלו ישראל שעשו רצונו של הקב"ה בגלות ולא רצו להתערב באומות אלא שמרו בריתו של הקב"ה.

משפטים קשים אלו אינם תואמים את סגנונו ואת נושאי כתיבתו של ר' משה הדרשן. אכן יש בדברי ר"מ הדרשן שנשתמר³⁷ לא מעט חומר על גלות, על תחושת גלות ועל כיסופי גאולה, וראוי עניין זה למחקר נוסף. אבל נימה מרטרולוגית עזה כזו המשתקפת כאן אינה מוכרת מכתביו האחרים.

לעומת זאת מזכירה נימתו של הקטע את כתביהם של יהודים שכתבו בסגנון דומה על מאורעות תתנ"ו, היא שנת מסע הצלב הראשון. נזכיר כאן את דבריו של ר' טוביה בן אליעזר בעל ספר 'לקח טוב' שחי בקסטוריה שביוון באותו דור. בפירושו-מדרשו על הפסוק 'על כן עלמות אהבוך' (שיר השירים א, ג) הוא כותב:

... על יחודן של צדיקים שנהרגין על קדושת שמך... כדרך שנעשה בימינו בקהילות אשכנז בשנת תתנ"ו שנתנו יד בני שער... ושלחו ידיהם בקהילות

36 בכמה כתבי־יד הנוסח כאן שונה במקצת ובאחדים מהם נמצאות גם תוספות קצרות, אך הדבר אינו משמעותי באשר לעניינו.

37 טרם נאספו המקורות השונים לדברי ר' משה הדרשן שבידינו. עבודתו של א' אפשטיין (ראה הערה 14 לעיל) מקיפה רק חלק מן המקורות הקיימים, ואינה כוללת שום קטע שאורכו עולה על מספר שורות. ואולם כתבים רצופים של ר"מ הדרשן פזורים במספר מקורות, ובדעתי לבחנם ולאספם באופן שיטתי.

ונשחטו על קדושת השם... והוא שאמר דוד 'כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה'.

וכן נזכיר את סיפור הגזרות לר' שלמה בר' שמשון,³⁸ שדבריו וסגנונו מזכירים בכמה מקומות את הקטע מבמ"ר. תכנים דומים וסגנון דומה עולים ממקורות נוספים בני התקופה.

אין להסיק מכאן, כי בבמ"ר משוקע חומר אשכנזי מקורי. אבל כשם שבעל לקח טוב בקסטוריה ידע על המאורעות ופירש אותם ברוחו, כך יכול היה בעל במ"ר, שבלא ספק ידע אף הוא על המאורעות (אם התרחשו בימיו), לפרש אותם באורח דומה.

ואם נכונה השערתנו, כי את הקטע דלעיל יש לראות כתגובה למסע הצלב הראשון, ברור שזמן חיבורו של הספר אינו קודם לסוף המאה ה-11; מסתבר אפוא, כי במ"ר נוצר במהלך המאה ה-12, קרוב לוודאי סמוך למחציתה.

*

אין בבמ"ר כל סימנים שעל פיהם ניתן יהיה לגלות את מקומו. לא נמצא בו אף לעז אחד, להוציא את אלה שהובאו ישירות מתוך ספרות ארץ-ישראל הקדומה. לא צוין בו מאורע היסטורי מוגדר כלשהו, וסימני הזמן המעטים שניתן אולי להעלותם מן הספר אינם קשורים באזור גאוגרפי מסוים. אבל נראה כי הספר התחבר בארץ נוצרית, וזאת לפי מספר דרשות אנטי-נוצריות שאפשר לאתר בו.³⁹

בבמ"ר לא נזכר כל אדם שאותו ניתן לזהות מחוץ לעולמם של חז"ל, להוציא דרשות של ר' שמעיה, שזהותו אינה ידועה,⁴⁰ וגם, כנראה, של חכם בלתי מוכר בשם

38 ספר גזרות אשכנז וצרפת, בעריכת א"מ הברמן, 'ירושלים תשל"א, עמ' כד-ס. ראה לדוגמה עמ' מח: '... וכן אמר דוד המלך [צ"ל שלמה המלך] "על כן עלמות אהבוך", עד מות אהבוך. וכן אמר "כי עליך הורגנו כל היום, נחשבנו כצאן טבחה"'. ודוגמה אחרת: מתוך 'מעשה הגזרות הישנות', הברמן, שם, עמ' צה: '... עליו ועל תורתו נהרגו כשוורים ונמשכו בשווקים וברחובות כצאן לטבחה...'. ביטויי קידוש ה' חוזרים בקביעות בספרות הגזרות של תתנ"ו וכן, במידה פחותה מהם, ביטויים המורים על שמירת התורה ועל רעת הגלות.

39 בעניין זה ראה ח' מאק, 'דרשות אנטי-נוצריות במדרש במדבר רבה', דברי הקונגרס העשירי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ט, חטיבה ג, כרך א, עמ' 133-140.

40 א' אפשטיין שעסק במדרש במ"ר (מקדמוניות היהודים, כתבי א' אפשטיין, חלק ב [לעיל הערה 14], עמ' סד-סט) העיר על 'נוכחותו' של ר' שמעיה בבמ"ר, וסבר, שאיש זה היה מאוחר לר' משה הדרשן. הוא לא זיהה את ר' שמעיה, אבל העיר על כך, שדברים בשמו מופיעים גם בבראשית רבתי וגם בכמדר רבה, 'ששניהם אוצרים בתוכם הרבה דברים מר' משה הדרשן, ושדברים הם... הוספות על דברי ר"מ הדרשן'.

אין לשלול את האפשרות, שר' שמעיה זה הוא ר' שמעיה החכם הצרפתי, מקורבו הידוע של רש"י. על ר' שמעיה הצרפתי נכתב לא מעט. באחרונה עסק בו אברהם גרוסמן במאמרו 'הגהות

ר' לוי. ידוע כי לר' משה הדרשן היה אח בשם זה, והוא נזכר בין השאר בספר הישר לרבנו תם.⁴¹ לא מן הנמנע הוא, כי בבמ"ר, שנאספו בו דרשות רבות של ר' משה הדרשן, שולבו גם קטעים מעטים משל ר' לוי אחיו.

השימוש בחומרי דרשות משל ר' משה הדרשן ואולי גם משל ר' לוי אחיו רומז לאפשרות, כי במ"ר נערך בפרובנס, אשר בה חיו חכמים אלו.⁴² רומזו אמרנו ולא מוכיח, שכן כתביו של ר' משה הדרשן נודעו, כאמור, כבר במאה ה-11 גם בצפון צרפת, ומאוחר יותר גם בארצות אחרות.

אישורים לסברה, כי במ"ר אכן נערך בפרובנס, עולים מעיון בתמונת התפוצה של המדרש, וגם מבחינה מדוקדקת של נוסח הפסיקתא דרב כהנא שבידי בעל במ"ר, כפי שיתברר להלן.

על ראשוני המשתמשים בבמ"ר בקטלוגיה — ר' יהודה בן יקר, ר' עזרא ור' עזריאל — דובר לעיל. לא ידוע, אם היה ר' יהודה בן יקר בפרובנס. לעומת זאת ברור, שר' עזרא ור' עזריאל היו תלמידיו של ר' יצחק סגי נהור, בנו של הראב"ד בעל ההשגות, שחי בלונל שבפרובנס.⁴³

רבי שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה, תרכ"ן ס (תשנ"א), עמ' 67–98, וכן בספרו חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, פרק ו, עמ' 347–426. גרוסמן ריכז שם את המידע שנאסף עד כה באשר לר' שמעיה הצרפתי, וכן הביא חומר רב, חדש ובלתי מוכר מכתב-יד שלא נחקרו עד כה. ואולם אין ראיות לזהות שבין ר' שמעיה הצרפתי ובין ר' שמעיה שבבמ"ר, ושאלת ר' שמעיה שבבמ"ר עודנה פתוחה.

עוד יש להעיר, כי בתקופה המוסלמית הראשונה נודעו במזרח מספר חכמים בשם שמעיה. במדרש פרקי דר' אליעזר נזכר ר' שמעיה מספר פעמים; וכידוע, ניכרת השפעה מוסלמית במדרש זה, שנערך כנראה במזרח (ראה לדוגמה: "היינימן", עיבודי אגדות קדומות ברוח הזמן בפרקי דרבי אליעזר, ספר היוכל לש' הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 321–343). גם בספר 'פתרון תורה' נזכר ר' שמעיה (מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשל"ח, עמ' 167, 168). ידוע גם ראש גולה בשם ר' שמעיה. אדם זה פעל בבבל בזמנו של ר' צדוק גאון (כיהן כגאון בשנים 816–818; ראה גאוניקה, II, עמ' 83). כמו כן נודע ר' שמעיה גאון הישיבה בארץ-ישראל בראשית המאה ה-11 (עליו ראה מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל-אביב תשמ"ג, בעיקר חלק א, סעיפים 854, 855 וחלק ב, תעודות מס' 20 [עמ' 27–28] ו-181 [עמ' 310–311]). השם שמעיה הוסיף להתקיים בין צאצאיו של ר' שמעיה זה (גיל, שם; וראה גם סעיף 849). שאלת ההשפעות המזרחיות במדרש במ"ר טעונה בירור נפרד, ובמסגרתה יש לבחון גם את האפשרות, שר' שמעיה שבבמ"ר הוא חכם מזרחי; וראה א' גרוסמן, 'ר' שמעיה השושני ופירושו לשיר השירים', ספר היוכל לרב מרדכי ברייאר, ירושלים תשנ"ב, א, עמ' 27–62, הערה 17 בעמ' 32–33. וכאמור, אני מקווה לטפל בעניין זה במקום אחר.

41 חלק התשובות, סימן מו, ד (מהד' רוזנטאל, עמ' 89). וראה הערה יד שם.

42 אף כי מדברי רבנו תם עולה, כי הם יצאו בזמן כלשהו מ'ארצם'. וראה בנושא זה גם דברי שוורצפוקס בסדרה הסטוריה של עם ישראל, בהוצאת מסדה, סדרה II, כך כ: תקופת האופל, עמ' 92–94.

43 ראה לעיל הערות 27–29 והמקורות שצינו שם.

מעקב אחר תפוצתו של במ"ר במרוצת הדורות העוקבים מעלה, כי במאה ה-13 נודע הספר בשני אזורים סמוכים: קטלוניה שבצפון-מזרח ספרד ופרובנס-לנגדוק שבדרום צרפת. מאוחר יותר אפשר למצוא את עקבות הספר גם בתפוצות אחרות, בדרך כלל באלה הקשורות אל ספרד ואל נפוצותיה.

תלמידים הגדול של ר' יהודה בן יקר, ר' עזרא ור' עזריאל היה הרמב"ן. הרמב"ן – שנולד בגירונה בשנת 1194 או 1195 – מזכיר לא פעם את במ"ר בפירושו. כן מזכירים את הספר רבנו בחיי (בן אשר) איש סרגוסה שבארגון בשנת 1291 ורבנו יהושע אבן שועיב איש נברה בראשית המאה ה-14 – שניהם תלמידים של הרשב"א, אשר ישב על כיסאו של הרמב"ן בבצלונה.

מעט מאוחר יותר נזכר במ"ר בפירושו של ר' יעקב בעל הטורים. ר' יעקב ישב אותה עת בטולדו אבל הכיר את מורשת פרובנס, שבה הוא עבר בשנת 1303, ואת מורשת ברצלונה, ששם הוא שהה עם אביו הרא"ש בחברת הרשב"א בשנת 1304. אמנם לא מצאנו אזכור עצמאי של במ"ר בכתבי בעל הטורים, אלא אגב הבאות דבריהם של קודמיו; אבל אפשר לומר בביטחון, כי לא היה חכם זה מצטט מספר שאינו מוכר לו כלל גם אילו נזכר הספר בכתבי קודמיו. איש טולדו אחר העושה שימוש בבמ"ר הוא ר' ישראל אלנקווה, בעל 'מנורת המאור', אשר נספה בטולדו בפרעות קנ"א (1391).

כל אותה עת כמעט איננו מוצאים את במדבר רבה מחוץ לאדמת ספרד. שני מחברים המשתמשים הרבה בבמ"ר הם ר' יצחק בן ידעיה פרשן האגדה⁴⁴ ור' מכיר בן אבא מרי בעל לילקוט המכירי, שחיו כנראה בפרובנס בסוף המאה ה-13 ובמאה ה-14.⁴⁵ ריבוי שימושם של השניים בבמ"ר מתיישב יפה עם ההשערה, שאכן נערך במ"ר נפוץ בפרובנס.

חכם אחר המשתמש הרבה בבמ"ר, ושלא על אדמת ספרד, הוא ר' יעקב בן חננאל

44 על זהותו של הפרשן ועל חייו ויצירתו ראה: M. Saperstein, *Decoding of the Rabbis*, Harvard University Press, 1980; idem, 'R. Isaac B. Yedaya, A Forgotten Commentator on the Aggada', *REJ* 138 (1979), pp. 17–45. על שאלת זהותו של הפרשן ועל הקשר בינו ובין ר' ידעיה הפניני הברדשי ראה במיוחד *Decoding*, עמ' 21–30, 201, וכן הערה 1 בעמ' 221 ובספרות שצוינה שם.

45 על הילקוט, על המלקט ועל זמנם ראה: M. Gaster, 'La Source de Yalkout II', *REJ* 25 (1892), pp. 44–64; A. Epstein, 'Le Yalkout Schemoni et le Yalkout Ha-Makhiri', *REJ* 26 (1893), pp. 75–82; J. Lauterbach, 'Machir Ben Abba Mari' in: '*Occident and Orient*', London 1936, pp. 365–373; A. W. Greenup, 'A Fragment of the Yalkut of R. Machir Bar Abba Mari', *JQR* 15 (1924–1925), pp. 141–145; ש' בובר, מבוא לילקוט המכירי לתהילים, ברדיצ'ב תר"ס; י"ז כהנא וא' גרינהוט, בהקדמותיהם לילקוט המכירי לספרים ישעיהו ומשלי שההדירו, ברלין 1893; ח' מאק, מדרש במדבר רבה חלק א, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"א, עמ' 209–211.

סיקילי, מחבר הילקוט 'תלמוד תורה'.⁴⁶ מוצא משפחתו של חכם זה היה כנראה האי סיציליה, ומשם הוא נדד לספרד ולארצות מזרח הים התיכון ובכללן ארץ-ישראל, סוריה ואולי גם עין. את ילקוטו לספר במדבר השלים בדמשק בשנת 1324. יש לשער, כי את ב"ר הכיר המחבר בעת שהותו בספרד, אם כי אי-אפשר להוכיח זאת. כל המחברים שהוזכרו כאן מצטטים את במד"ר, מי יותר ומי פחות, ובדרך כלל הם מתייחסים אליו כאל מדרש חכמים לכל דבר. מבחינתם במד"ר הוא אחד ממדרשי חז"ל ואין הם יודעים דבר על איחורו ועל מיעוט תפוצתו.

עדויות תפוצתו של במד"ר עולות גם מרשימות ספרים בנות אותה עת. ב'ספר הבתים' לר' דוד הכוכבי, אף הוא איש פרובנס בסוף המאה ה-13 ובתחילת המאה ה-14,⁴⁷ מתוארת השתלשלות התורה שבעל-פה, ובכלל זה המדרשים. וכך הוא כותב על המדרשים: '... חיבר ר' אושעיא רבה, שהיה מתלמידי רבנו הקדוש, בראשית רבה, ור' ישמעאל חיבר מכילתא. ונמצא בידינו מדרשים אחרים משאר ספרי התורה, ואלה שמות רבה, ויקרא רבה, במדבר סיני רבה, ואלה הדברים רבה...'.⁴⁸

חשובה יותר היא עדותו של ר' אלעזר קרשקש ב"ר יהושע בונפוש, בעל הספר 'בית זבול', יהודי צרפתי אשר גורש עם יתר יהודי צרפת בשנת 1306. לאחר מכן הוא ישב באוויניון ושם כתב את ספרו. הספר עצמו הוא מראה-מקומות נרחב ומפורט לשימוש התורה שבעל-פה בפסוקי המקרא. לצדו של כל פסוק מהמקרא נרשמו בקיצור ספרי תושב"ע המצטטים את הספר ומראי המקום.⁴⁸

בחנינה מדוקדקת של דרך השימוש שעשה המחבר בבמד"ר מעלה, כי השם במדבר רבה מוסב אצלו על מדרש פרשת במדבר לבדה. נראה שלעיני המחבר היה טופס אשר הכיל את המדרש לפרשת במדבר ולא ליתר פרשיות הספר, אף לא לפרשת נשוא.

שני המקורות האחרונים שהוזכרו כאן הם פרובנסליים, וגם זמנם קרוב. עד תפוצה חשובה אחר של במד"ר הוא כתב-היד המוקדם ביותר שבידינו המכיל את מדרש במד"ר.⁴⁹ מקורו של כתב-יד זה, על פי הקולופון שבסופו, הוא העיר ארלדי (=ארל) שבפרובנס. כתב-היד הועתק שם בשנת 1291, והוא כולל גם את בראשית רבה, את

46 על המחבר, על יצירתו ועל חייו ראה ש"א פוזנסקי, 'על דבר הילקוט תלמוד תורה לר' יעקב בן חננאל סיקילי', הצופה מארץ הגר, שנה ג, חוברת א, בודפשט תרע"ג, עמ' 1–22; מאק (לעיל, הערה 45), שם. פרסומים שונים עוסקים ביצירתו של הסיקילי, אבל על תולדות חייו לא נודע הרבה יותר מפרסם פוזנסקי שם.

47 חלק מספר הבתים יצא לאור בידי מ' בלוי, 'ניו-יורק תשל"ח'. הספר השלם יצא לאור במהדורת מ' הרשור, 'ירושלים תשמ"ג, והוא כולל גם דברי מבוא מעטים ובלתי מספקים.

48 על המחבר, על הספר ועל כתב-היד ועל כמה בעיות הקשורות בהם ראה: M. Gaster, 'Eliezer Crescas and his "bet zebul"', *HUCA* 6 (1929), pp. 277–295.

49 כתב-היד נמצא כיום בספרייה הלאומית בפאריס, ומספרו הקטלוגי שם 149. פרטים עליו רשומים במבוא לבראשית רבה שבמהדורת תיאודור–אלבק, עמ' 108–109.

ויקרא רבה וקטע קצר מאוד מאסתר רבה. מבמ"ר הועתק שם המדרש לפרשת במדבר לבדה!

על פי העולה מ'בית זבול' ומכתב־היד הנדון יש רגליים להשערה, כי באזור ארל-אוויניון⁵⁰ נודעו בסוף המאה ה-13 ובתחילת המאה ה-14 טפסים שהכילו רק את המדרש לפרשת במדבר בתור במדבר רבה. ספר הבתים אינו אומר דבר על היקף המדרש שבידיו, ואין בידינו מקור אחר בן המקום והזמן שיעיד על הדברים. יש להדגיש, כי בקטלוגיה הכירו ר' יהודה בן יקר וראשוני המקובלים בני זמנו את במדבר רבה כמדרש כולל לכל ספר במדבר כבר בתחילת המאה ה-13. זאת ועוד: על אף שינויים מסוימים שאפשר להבחין בהם בין המדרש לפרשת במדבר ובין המדרש לנשוא ניתן להוכיח בדרכים שונות, כי המדרש לשתי פרשיות אלו אחד הוא, וכי מידי עורך אחד יצא. על כן אין לומר, כי במ"ר השלם נוצר רק לאחר זמנם של שני העדים הנזכרים, דהיינו תחילת המאה ה-14. נראה כי המדרש לבמדבר הועתק גם בפני עצמו, וטופס חלקי כזה הוא שהיה בידיהם של מעתיק כתב־היד ושל בעל 'בית זבול'.⁵¹

כאמור, באותם דורות אין בידינו ידיעות על קיומו של במ"ר מחוץ לאזור הגאוגרפי של פרובנס-קטלוגיה. בהמשך המאה ה-14 אנו מוצאים את הספר גם במקומות אחרים בספרד וגם בידיהם של חכמים ספרדים במקומות אחרים (בדמשק, למשל, על-ידי בעל ילקוט תלמוד תורה). אבל לא מצאנו כל הוכחה לקיומו של הספר בתפוצות אחרות עד המאה ה-15.⁵²

רק במאה ה-15 אנו מוצאים את במ"ר נפוץ מחוץ לספרד, אבל עדיין בעיקר על ידי חכמים ספרדים. מזכירים את הספר ומצטטים ממנו ר' יצחק עראמה, בעל 'עקידת יצחק', אשר גלה באחרית ימיו בגירוש ספרד אל נאפולי, ובה נפטר בשנת 1494; ר"י אברבנאל, שנדד בין פורטוגל, ספרד, האי קורפו וערי איטליה ונפטר בוונציה בשנת 1508, ואחרים. חשובה גם נוכחותו של במ"ר בכתביו של ר' אליהו מזרחי, רבה של

50 המרחק בין שתי ערים אלו, השוכנות לאורך הנהר Rhone שבדרום צרפת, הוא כשלושים קילומטרים בקו אווירי וכארבעים קילומטרים במסלול יבשתי.

51 ראה ההערה הקודמת.

52 יש לציין במיוחד את היעדרו של במ"ר מאוצר הספרים האשכנזי. סימנים שונים המעלים ספקות בעניין זה אינם מספיקים כדי לערער את דברינו. כך למשל מובאת דרשה שמקורה בבמ"ר בתוך סידור חסידי אשכנז (מהדורת מ' הרשור, 'ירושלים תשל"ב, עמ' ריג). בספר היא מובאת בטעות על שם ויקרא רבה. המהדיר 'תיקן' וכתב 'צ"ל במדבר רבה' (הערה 27 שם), אבל ברור שגם הוא טעה, שכן הדרשה מופיעה גם בשיר השירים רבה ובקהלת רבה, ומשם היא הגיעה אל הסידור. ודוגמה נוספת לטעות של מהדיר: בתחילת הפירוש המיוחד לרבנו שמשון משאנץ לתורת כהנים נדפס במ"ר כמקור לאחת הדרשות. עיון בכתב־היד מראה, כי שם במ"ר אינו נזכר שם, והוא תוספת של המדפיסים שבאו לתקן ולהקל על המעיין ונמצאו מקלקלים.

קושטא ושל יהדות תורכיה כולה מיד אחרי גירוש ספרד.⁵³ במחצית השנייה של המאה ה-15 ובתחילת המאה ה-16 הגיעו לקושטא ולערי תורכיה האחרות המוני גולים, תחילה מאשכנז ואחר כך מספרד; ויש לשער, שאם לא קודם לכן הרי בזמן ההוא הגיע במ"ר לקושטא עם גלי הנודדים הללו.

בשנת 1512 הודפסו כל מדרשי רבה לראשונה, ובכרך אחד, בבית הדפוס של האחים נחמיאס, ממגורשי ספרד שבעיר קושטא.⁵⁴ מאוחר יותר, בשנת 1545, הודפס המדרש שוב, והפעם בוונציה. וברור, שאל תפוצות רבות הגיע במדבר רבה לראשונה באחת ממהדורות הדפוס, ולא בכתב-יד שקדם להדפסה הראשונה.

כאמור, העיון בנוסח פסיקתא דרב כהנא שבידי בעל במ"ר תומך בהשערה, כי אכן נערך המדרש בפרובנס.

יחידה ארוכה של דרשה מתוך פסדר"כ מובאת בפרשה יב, פסקאות טו, יז. היחידה אינה רצופה, שכן בין חלקיה שולבו דרשות נוספות ממקורות שונים. מכל מקום אפשר להוכיח, כי כשני שלישים מן החומר שבפסקה יז אכן הובאו מפסדר"כ.⁵⁵ בחלק הראשון של הפסקה מובאים דברי האמורא ר' הונא, שלפיהם הביאו הנשיאים בקרבנם לחנוכת המזבח שש עגלות צב (במדבר ז, ג) כנגד שש המצוות שהמלך מצווה עליהן בכל יום (על פי דברים יז, יד-כ). והנה, בכל כתב-היד של הפסיקתא שם האמורא בעל הדרשה הזו הוא ר' יוחנן, פרט לכתב-יד אחד, שגם בו מיוחסת הדרשה לר' הונא: כ"י ק, אשר הועתק בנרבונא בשנת 1387.⁵⁶

גם בהמשך הקטע בבמ"ר ניכרת התאמה עם נוסח ק. לדוגמה, במקום המלים 'בא לישוב על כסאו' (דף נ ע"א שורה 6) שבנוסח במ"ר נכתב ברוב עדי הנוסח של

53 הרא"ם התמנה לרב הכולל ליהדות תורכיה בשנת 1495.

54 בית הדפוס נוסד כבר בשנת 1504, והוא היה בית הדפוס העברי הראשון במזרח. מסיבות שונות יש לחשוב, כי לרשות המדפיסים לא עמדו עותקים רבים וטובים של הספר והם נאלצו להדפיסו על פי עותק אחד שהיה ברשותם, ואף זה לקוי היה. עוד על מלאכתם של מדפיסי קושטא בהוצאה הראשונה של המדרש, ובמיוחד של במ"ר, ראה ח' מאק, 'עיצוב של פרשה מן המדרש בידי מדפיסי קושטא בשנת רע"ב', פעמים 52 (תשנ"ב), עמ' 37-46.

55 עד המלים 'נוגעת ואינה נוגעת' (שם, שורה 8). דברי אגדה ודרשות על כיסאו של שלמה המלך ידועים מתוך מקורות אגדה שונים נוסף על הפסיקתא ועל במ"ר: תרגום מגילת אסתר על הפסוק 'כשבת המלך אחשוורוש' וגו' (אס' א, ב), תרגום שני למגילת אסתר (שם), מדרשים שונים למגילת אסתר, מדרש שיר השירים במהדורת גרינהוט על הפסוק 'בעטרה שעטרה לו אמו' (שיה"ש ג, יא). ברור שנוסח במ"ר קרוב לנוסח הפסיקתא ותלוי בו, ולא במקורות האחרים. ראה מאק (לעיל הערה 45), עמ' 69-70.

56 הפרטים נקבעו על פי הקולופון שבשער הספר. ראה פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, כרך א, מבוא, עמ' ט-י. אמנם יש שחולק על נאמנותו של הקולופון, כמובא אצל מנדלבוים שם.

פסדר"כ 'בא לישב על מעלה שביעית', פרט ל-ק, שהנוסח שלו תואם בדיוק את נוסח במ"ר.⁵⁷

במדבר רבה הוא אפוא מדרש מאוחר. הוא נערך סמוך למחצית המאה ה-12 על אדמת אירופה — קרוב לוודאי בפרובנס. גם אם לכתחילה לא היה המדרש שלם, והוא יצא מתחת יד עורכו הראשון כחלק א בלבד, הרי שתוך זמן קצר נודע הספר ברבים כמדרש שלם לספר במדבר ויוחס כנראה לחכמים הקדמונים, עם יתר מדרשי האגדה לתורה. במשך דורות רבים לא היה הספר ידוע כי אם למעטים, ומעיינותיו נפוצו חוצה לאט ומעט. רק עם התחלת ההדפסה של ספרים עבריים ועם ההתעניינות הגוברת בספרות האגדה במאה ה-16 יצא טיבו של במדבר רבה בעולם, אבל על אופיו האמיתי לא עמדו אלא בני הדורות האחרונים. ועדיין נותרה בקעה רבה להתגדר בה בחקר מדרש במדבר רבה.

57 נוסח במ"ר שבדפוסים משובש מכאן והלאה. בכתב-היד של במ"ר מופיעים כאן, אחרי המלה כסאו, משפטים נוספים מפסדר"כ, וגם בהם ניכרת התאמה בין במ"ר לבין ק.